

Guive Mirfendereski, *A Diplomatic History of the Caspian Sea: Treaties, Diaries, and other Stories*, New York: Palgrave Macmillan 2001, pp.261+6.

کتاب تاریخ دیپلماتیک دریای خزر: معاهدات، خاطرات و سایر داستان‌ها، نوشته گیو میرفندر سکی مشتمل بر ۴۲ فصل، نتیجه‌گیری، ضمائم، فهرست منابع و فهرست راهنماست. این اثر اولین کتاب به یک زبان غربی درباره روابط ایران و دریای خزر می‌باشد و نویسنده آن استاد حقوق و روابط بین‌الملل در دانشگاه فلچر بوده است. همانگونه که مقدمه این کتاب اشاره می‌کند، تاریخچه دیپلماتیک دریای خزر را از اوایل دهه ۱۷۲۰ تا پایان قرن بیستم مورد بررسی قرار داده و معاهدات مهم از جمله موافقتنامه مرزی ۲۰ دسامبر ۱۹۵۷، موافقتنامه ۱۹۲۱ و معاهده ۱۹۴۰ ایران و شوروی را از نحوه شکل‌گیری تا تأثیرات برجای گذاشته بازگو نموده است.

فصل اول، وقایع تاریخی مهم از سال ۱۷۲۱ تا ۱۷۲۴ و از جمله رقابت امپراتوری عثمانی و صفوی و روسیه برای کسب نفوذ در قفقاز (۳-۱۷۲۱) را دربر می‌گیرد. از جمله نکات قابل توجه این فصل بررسی معاهده سنت پترزبورگ از دیدگاه حقوقی است. طبق این معاهده، روسیه بر بخش وسیعی از سرزمین‌های ایران مسلط شد. انضمام «طول دریای خزر» به روسیه منجر به شکل‌گیری ادعاهای بعدی این کشور مبنی بر کنترل کامل و انحصاری خزر شد. فصل دوم به بررسی تأثیرات حمله افغان‌ها

به اصفهان بر روابط ایران و روسیه می‌پردازد. در فصل سوم، نویسنده به چگونگی تبدیل خزر به یک دریای روسی اشاره کرده است. تحولات ۱۷۸۱-۱۷۳۸ در زمان پادشاهی نادر و ناوگانی که او در خلیج فارس ایجاد کرد تا زمان به قدرت رسیدن آقامحمدخان قاجار در ایران، در این فصل بررسی شده‌اند. فصل چهارم به روابط کاترین امپراتریس روسیه و آقامحمدخان در ۱۷۸۱-۱۷۹۷ می‌پردازد. از اهم موضوعات این فصل اشاره صریح آن به ترفند روس‌ها برای خنثی کردن قدرت آقا محمدخان و تسلط او بر شمال ایران، جهت سیطره بیشتر بر ایران و خزر است. فصل پنجم وقایع ۱۸۲۹-۱۷۹۷ را مورد بررسی قرار داده و به شکست فتحعلی شاه قاجار (جانشین آقامحمدخان) در مقابل روس‌ها و پیشروی بیشتر آنها به سمت جنوب اشاره می‌کند که نهایتاً منجر به امضای اعلامیه «تعیین مرزهای ایران و روسیه» که مرزهای معاهده ترکمنچای را تثبیت می‌کرد شد. فصل‌های ششم تا پانزدهم به ترتیب وقایع مهم ذیل را دربر می‌گیرند: قضیه آشوراده، دزدی دریایی ترکمن‌ها، درگیری‌های داخلی روس‌ها با ملل قفقاز، جاسوسی و نظامی‌گری روس‌ها در شمال ایران به ویژه انزلی، سفر ناصرالدین شاه به روسیه و نتایج آن، الحاق خیوه به روسیه در ۱۸۷۲، سفرهای اروپایی ناصرالدین شاه به اروپا و نتایج آنها، سرکوب طغیان ترکمن‌ها، موافقتنامه تلگراف ایران و روسیه (۱۸۷۹)، معاهده مرزی آخال - خراسان بین ایران و روسیه و تشکیل کمیسیون ویژه مرزی طبق آن، امضای کنوانسیون تبادل سرزمینی میان ایران و روسیه در ۱۸۹۳ که ماده ۴ معاهدات آخال و ترکمنچای را اصلاح می‌کرد و منع تجارت بریتانیا در خزر توسط روسیه که منجر به شکایت لرد جرج کرزن، قائم مقام وزیر امور هند گردید.

فصل شانزدهم مشخصاً به ولخرجی‌های گزاف دستگاه قاجار و حیف و میل بیت‌المال اشاره می‌کند. در این فصل به وضوح می‌بینیم چگونه پادشاهان قاجار منابع ایران را به حراج گذارده و حاکمیت و اقتصاد ملی را به خطر افکندند. در ادامه این فصل به قتل ناصرالدین شاه در ۱۸۹۶ و تأثیر آن بر افول سلسله قاجار در ایران اشاره تحلیلی شده است.

فصل‌های ۲۰-۱۷ تأثیر مداخلات انگلیس در منطقه بر سیاست‌های ایران و بازرگانی و

کشتیرانی در خزر، کمپانی‌های فعال در منطقه (اعم از خارجی یا منطقه‌ای)، ضربات وارده بر ایران در نتیجه عدم توانایی در ایجاد ناوگان بازرگانی و نظامی قوی در دریای خزر، کنترل کشتیرانی و جاده‌ها در منطقه خزر که امتیازی استراتژیک برای روسیه محسوب می‌شد، نحوه انعقاد قرارداد داری توسط مظفرالدین‌شاه و بررسی ابعاد آن را بازگو می‌کنند.

نویسنده در فصل ۲۱ به زیر پا گذاشتن حاکمیت ایران توسط روسیه و انگلیس که در پی امضای کنوانسیون تقسیم ایران، تبت و افغانستان تحقق یافت اشاره می‌کند. تحولات داخلی سیستم سیاسی ایران که بر حفظ یا صدمه دیدن منافع ایران در خزر مؤثر بوده‌اند نیز جزو دیگری از مطالب این فصل را تشکیل می‌دهند. نویسنده با اشاره به جنگ جهانی اول و تأثیرات آن بر ایران و به‌ویژه منطقه خزر، وقایعی نظیر درگیری داخلی روس‌ها از جمله شورش‌های بلشویک‌ها را بر جهت‌گیری سیاست خارجی ایران مؤثر عنوان می‌کند. فصل‌های ۲۶-۲۲ محکم شدن جای پای انقلاب و کمونیسم در روسیه، نبرد میرزا کوچک خان جنگلی و سرکوب آن، تاریخچه آذربایجان و ذکر این نکته که در اصل به ایران تعلق داشته است نه روسیه، عدم به رسمیت شناختن آذربایجان به عنوان یک دولت مستقل از سوی جامعه ملل، اعلام رهبران انقلاب آن روز ایران مبنی بر اینکه ایران از این پس جمهوری سوسیالیستی شوروی ایران است و اقدامات مهم جامعه ملل در دوران پس از جنگ جهانی اول برای برقراری صلح و نظم نوین جهانی آن روز و تأثیرات آن بر ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند. فصل ۲۷ نیز به نحوه انعقاد معاهده ۱۹۲۱ ایران و شوروی و ایران و انگلیس اشاره می‌کند. از جمله نکات حقوقی مهم این فصل اشاره به پابرجایی معاهده دوستی ۱۹۲۱ ایران و شوروی تا به امروز است چرا که تاریخ خاتمه‌ای برای آن تصریح نشده؛ در ثانی طبق توافق حاصله در آن می‌بایست تمامی موافقتنامه‌های بعدی ایران و شوروی براساس مفاد معاهده دوستی منعقد می‌شدند و لذا این معاهده اهمیت قانونی خاصی یافت.

فصل ۲۸ وقایع مهم سال‌های ۱۹۲۴-۱۹۲۲، از جمله اعطای امتیاز نفتی به کمپانی

نفتی ایران و انگلیس، آغاز رقابت‌های آمریکا برای دستیابی به نفت شمال ایران و ناکامی آنها در زمان رضاخان اشاره می‌کند. از جمله مطالب مهم فصول ۳۱-۲۹ تحولات شیلات در شمال ایران به ویژه سواحل گرگان و مازندران و گیلان، موافقتنامه شیلات ایران و روسیه (۱۱ اکتبر ۱۹۲۷)، مناسبات بازرگانی ایران و شوروی از جمله توافقنامه بازرگانی (۱۹۲۹) و تشکیل نیروی دریای رضاشاه در دریای خزر هستند. در فصل ۳۱ اشاره شده که یکی از دلایل عدم انجام عملیات توسط ناوگان نظامی ایران در خزر، ممانعت بلشویک‌ها بوده است.

فصل ۳۲ تحت عنوان دریای ایرانی و شوروی وقایع مربوطه را در سال‌های ۴۰-۱۹۳۱ مورد بررسی تحلیلی قرار داده است. مواد مهم موافقتنامه ۱۹۳۱ ایران و روسیه که براساس معاهده دوستی ترسیم شده‌اند و همچنین جنبه‌های مختلف اجرا و تفسیر آنها برشمرده شده و آغاز و پایان جنگ جهانی دوم و اثرات آن بر ایران (تافصل ۳۴) تشریح گردیده است. بررسی طرح شوروی برای خشکاندن دریای خزر و اهداف و ابعاد آن نیز در این فصل آورده شده‌اند. فصل ۳۳ به نحوه شکل‌گیری معاهده سعدآباد می‌پردازد و مناسبات ایران و آلمان را بررسی می‌کند. در فصل ۳۴ معاهده تهران به عنوان یکی از گام‌های تأسیس سازمان ملل مورد بررسی دقیق قرار گرفته و درگیری‌های ایران و شوروی در خزر بر سر آشوراده و ایجاد پایگاه نظامی توسط شوروی در بندر انزلی روایت شده‌اند. مذاکرات موفقیت‌آمیز قوام با شوروی که امتیازات ارضی مهمی برای ایران در برداشت از جمله مطالب این فصل هستند. مطالب مهم فصل‌های ۴۲-۳۵ عبارتند از: دامنه جنگ جهانی دوم در ایران که تا ۱۹۵۳ ادامه یافت. حزب توده در ایران، شیلات شمال و جنوب ایران، خطوط مرزی آبی و خاکی ایران و شوروی، نزدیکی ایران و آمریکا و نهایتاً پیروزی انقلاب اسلامی ایران، تحولات داخلی شوروی و معادلات بین‌المللی که منجر به فروپاشی اتحاد شوروی شدند، بازی جدید و قواعد جدید در منطقه که در اثر فروپاشی شوروی کشورهای خزر را درگیر اختلافات اقتصادی، سیاسی و مرزی (دریایی) نمودند، بررسی اختلاف تک‌تک

کشورها، بررسی کنوانسیون سازمان ملل درباره حقوق دریاها و تحولات سال ۲۰۰۰ در منطقه. نتیجه گیری کتاب کلیه جنبه های سیاسی، اقتصادی، اکولوژیک و حقوقی دریای خزر را از منظر تاریخی - حقوقی بررسی کرده و دلایل عدم تشکیل رژیم حقوقی مورد توافق تمامی طرف های ذینفع را برمی شمرد. یکی از نکات اتکای کتاب تاریخ دیپلماتیک دریای خزر: معاهدات، خاطرات و سایر داستان ها که در بخش نتیجه گیری بیشتر قابل توجه است موافقتنامه های امضاشده بین طرف های ذینفع می باشد. دستاورد ملاقات ها و کنفرانس های مهمی که برای تعیین رژیم حقوقی دریای خزر برگزار شده اند در نتیجه گیری به قضاوت گذارده می شوند. دو ضمیمه کتاب نیز نامه های احمد میرفندرسکی، وزیر خارجه اسبق ایران و دریابد سیف الله انوشیروانی، فرمانده اسبق نیروی دریایی شمال ایران، در خصوص ابعاد مختلف مذاکرات انجام شده پیرامون خزر هستند.

به جد می توان گفت تاکنون حتی به زبان فارسی نیز منبعی تا به این حد جامع درباره مطالعه تاریخی دریای خزر منتشر نشده است. نویسنده این اثر با مهارت توانسته است وظیفه مشکل انتخاب و گزینش نکات مهم تاریخی و ظرائف دیپلماتیک را از میان انبوه منابع به خوبی انجام دهد. استفاده از این منبع علاوه بر اینکه اطلاعات مفیدی از سیر تحولات حاکمیت ایران در منطقه خزر به دست می دهد، می تواند کمک شایانی به مطالعات در حال انجام برای تشکیل رژیم حقوقی دریای خزر به نحوی که مورد نظر کلیه طرف های ذینفع منطقه باشد نموده و در موضع گیری جمهوری اسلامی ایران نسبت به این موضوع تأثیرگذار باشد.

امیرمسعود اجتهادی

مرکز مطالعات حقوقی و بین المللی دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی

جدیدترین کتابهای منتشر شده

مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه

بررسی زمینه‌های نظری و تاریخی

همگرایی و واگرایی در فدراسیون روسیه

الهه کولائی - محمدتقی دلفروز - رسول افضلی

روایت ایرانی جنگ‌های ایران و روس

حسین آبادیان

تاریخ عمومی اویغورستان

ویراسته صفا اخوان

سفرنامهٔ سیف‌الملک به روسیه

(شرح سفارت میرزا عباسقلی خان نوری سیف‌الملک به روسیه)

به اهتمام: محمد گلبن

سغدیان (پژوهشی در تاریخ، فرهنگ و وضعیت اجتماعی)

به اهتمام علی بهرامیان

AMU DARYA

The Iranian Journal of Cultural Affairs Studies

Articles

**The Legal Regime of the Caspian Sea: A Look at the
Environmental and Security Aspects**
Davoud Hermandas Bavand

Geopolitics of the Caspian Sea
Dorosh Mir Heydar, Seffatollah Taheri Shahrban

**Similarities and Differences between the Positions of Littoral
States on the Caspian Sea's Legal Regime**
Shahram Torabi

The Caspian Sea's Environment
Afshin Dimeh Kar

**Organization of Security and Cooperation in Europe (OSCE)
and the Nagorno-Karabakh Conflict**
Reza Nazar Ahari

Cultural Complementarities on Both Sides of Ceyhan
Elahsh Koolae

Factors of Instability in the Caucasus: The Haggett Model
Ahmad Kazem

Winter & Spring 2002

Vol. 6 , No. 11